

REDACTIONEEL

Over cultuur en criminaliteit

Marc Schuilenburg, Dina Siegel, Richard Staring & René van Swaaningen

Met plezier en met gepaste trots stellen wij een nieuw tijdschrift voor: het *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit*. Waarom verschijnt er anno 2011 een interdisciplinair Nederlandstalig tijdschrift over dit thema? Het eenvoudigste antwoord op deze vraag is dat er in Nederland en Vlaanderen inmiddels zoveel promotie- en ander onderzoek met een culturele insteek op criminaliteit wordt verricht dat het een eigen forum rechtvaardigt. Met het toenemende aantal kwalitatieve sociale wetenschappers – waaronder opmerkelijk veel antropologen – dat momenteel in de Nederlandstalige criminologie werkzaam is, is de balans tussen kwalitatieve en kwantitatieve onderzoekers sterk veranderd, terwijl dit nog niet blijkt uit de tot nu toe in het Nederlands verschijnende tijdschriftartikelen.

Daarnaast is dit tijdschrift ontstaan uit het idee dat de criminologie meer is dan het effectiever kunnen voorkomen, opsporen en bestraffen van criminaliteit en onveiligheid. Uiteraard is dat *ook* een legitiem doel van criminologisch onderzoek, maar het is wel een beperkte opvatting over dit wetenschapsgebied. We hebben de criminologie hiermee te zeer laten verschralen tot een toegepaste beleidsdiscipline waarin de grote vragen uit de sociale wetenschappen nog maar nauwelijks aan bod komen (vgl. Engbersen, 2008). Daar willen wij verandering in brengen. Het gaat in dit tijdschrift vooral over de culturele betekenis van criminaliteit en de beheersing ervan: wat zegt het over onze tijd en cultuur? De eerste nummers worden per thema ingevuld: stad, migratie, cijfers en letters, populaire cultuur, en meer.

Voor de wetenschappelijke ontwikkeling van de criminologie lijkt het ons goed om de thematiek van cultuur, deviantie en sociale controle weer terug te brengen in het hart van de sociale wetenschappen. In de rubriek *Significant others* in dit tijdschrift, een term die een verwantschap met het symbolisch interactionisme verraad, houdt Jock Young hiervoor ook een pleidooi. Voor ons als redactie is het aanleiding geweest het net wijder uit te gooien dan de criminologie alleen en antropologen, architecten, filosofen, historici en sociologen bij de redactie te betrekken. Het ligt in de lijn der verwachting dat in de nabije toekomst ook deskundigen op het terrein van (nieuwe) media, (politiek) economen, rechtswetenschappers, sociaalpsychologen of taalkundigen een plaats krijgen in de redactie.

Ook dienen we hier iets op te merken over de naam van het tijdschrift. Waarom is er voor de titel *Tijdschrift over Cultuur en Criminaliteit* gekozen en niet 'gewoon' voor het gebruikelijkere voorzetsel 'voor', zoals bij het *Tijdschrift voor Criminologie*? Hier hebben taalkundige overwegingen de doorslag gegeven. Je brengt een tijdschrift *voor* een bepaald vakgebied uit omdat je die discipline wilt bevorderen, maar niet zo zeer voor een bepaald probleemgebied. Er bestaat natuurlijk een *Tijdschrift voor Veiligheid* en die naam suggereert enigszins dat men 'de veiligheid'

ook wil bevorderen. Wij hebben echter niet de pretentie ‘de cultuur’ te bevorderen en ‘de criminaliteit’ al helemaal niet. De ambitie is een goed wetenschappelijk tijdschrift uit te brengen waaruit blijkt hoe spannend, leuk en interessant de criminologie kan zijn en hoezeer zij omgeven is door maatschappelijke, morele en politieke dilemma’s en vragen. Naast de thematische artikelen moet dit ook terugkomen in de diverse vaste rubrieken. Boekbesprekingen krijgen de vorm van kleine essays in de rubriek *Voorbij de horizon*. Hierin worden boeken van buiten de criminologie op hun criminologische relevantie besproken of criminologische boeken op hun relevantie voor een ander wetenschapsgebied. In *Significant others* wordt een voor de culturele criminologie bijzonder inspirerend persoon onderzocht over zijn of haar werk. In *Discussie en debat* wordt een discussie aangezwengeld over een onderwerp dat relevant is voor de criminologie. En ten slotte is er de rubriek *Doka* waarin een veelzeggende foto wordt voorzien van een korte criminologische duiding.

Een korte historie van het tijdschrift

Een nieuw tijdschrift komt niet uit de lucht vallen. Naast de feitelijke planning gaan er ook jaren aan vooraf waarin het idee langzaam rijpt. In 2003 kwam een groepje Nederlandse criminologen die zich op verschillende wijzen met culturele vraagstukken bezighielden bijeen om tijdens een etentje (met gerechten uit verschillende landen) van gedachten te wisselen over de toen nog vrij nieuwe stroming in de Britse en Amerikaanse criminologie: de culturele criminologie. Dit gezelschap, dat zich inmiddels de naam Culturele Criminologie Centrum (CCC) heeft aangemeten, komt nog steeds regelmatig bij een van de leden thuis bijeen en dan wordt er nog steeds multicultureel gekookt. Vanuit dit informele netwerk is verbreding gezocht naar gelijkgestemde wetenschappers uit andere vakgebieden. Het vanaf 2005 bestaande Engelstalige tijdschrift *Crime, Media, Culture* was direct erg succesvol met zijn artikelen en boekbesprekingen op het terrein van cultuur en criminaliteit. Dit heeft het idee gesterkt dat het Nederlandse taalgebied ook een dergelijk, intellectueel uitdagend, eigenzinnig en tegendraads tijdschrift nodig heeft.

Inmiddels heeft de culturele criminologie haar weg in het continentaal-Europese, en met name in het Nederlandstalige, criminologische landschap gevonden. Zo heeft zij een vaste plaats veroverd zowel in het onderwijs als op de onderzoeksagenda van de criminologie aan diverse universiteiten.¹ Sinds 2004, het jaar waarin het jaarcongres van de *European Society of Criminology* (ESC) in Amsterdam

1 Ons tot Nederland beperkend zien we dat de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Universiteit Utrecht een ‘common study programme in critical criminology’ kennen waarbij de meest vooraanstaande cultureel criminologen deel uitmaken van de staf. Aan de Erasmus Universiteit wordt bovendien gewerkt aan vijf cultureel criminologische proefschriften. Ook in het reguliere onderwijs van de Universiteit Leiden en de Vrije Universiteit Amsterdam neemt de grootstedelijke en multiculturele problematiek een belangrijke plaats in. In Utrecht bestaat bovendien een master-variant in de culturele criminologie en is, in het kader van Erasmus Mundus, recentelijk een PhD-programma (DCGC) toegewezen aan een consortium van de universiteiten van Utrecht, Kent, Hamburg en Budapest, waarin de culturele criminologie centraal staat.

werd georganiseerd, worden er jaarlijkse sessies over de culturele criminologie gehouden. En ook op de jaarcongressen van de Nederlandse Vereniging voor Kriminologie (NVK) zijn er vanaf die tijd altijd wel één of meer goed bezochte panels over culturele criminologie. Daarnaast zijn er in Nederland tot nu toe twee specifiek cultureel criminologische congressen georganiseerd, waar vooral niet-criminologen als spreker voor zijn uitgenodigd. Na het eerste congres in 2007 is de eerste Nederlandstalige bundel *Culturele criminologie* (Siegel, Van Gemert & Bovenkerk, 2008) verschenen. Tijdens het derde congres van 13 en 14 oktober 2011 wordt het nulnummer van het nieuwe *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* uitgereikt aan de voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Kriminologie (NVK).

Tussen 'Dit is geen criminologie' en 'Er is niets nieuws onder de zon'

Een van de ambities van cultureel criminologen is om hun vakgebied (weer) te emanciperen van het beheersingsperspectief en zich nadrukkelijker te engageren met de centrale vragen die momenteel spelen in de sociale wetenschappen als geheel. Dat is klaarblijkelijk al zo goed gelukt dat Pat Carlen (2009) zich in haar bespreking van *Cultural Criminology: An Invitation* afvraagt of we dit nog wel 'criminologie' moeten noemen. Na te hebben vastgesteld dat de auteurs Jeff Ferrell, Keith Hayward en Jock Young (2008) met hun boek een adequaat antwoord hebben geboden aan Martin O'Brien (2005), die zich afvroeg wat er nu zo 'cultureel' is aan dit perspectief – een punt waar Brenda Carina Oude Breuil in haar bijdrage aan dit tijdschrift nader op in zal gaan – stelt Carlen:

'I myself fail to see what is *criminological* about cultural criminology. The authors provide incisive insights into the cultural mix of subjective meanings of much behaviour (...), but they do not address the question as to why certain people routinely fall foul of the law in very mundane ways. (...) It could also be argued that they are perfectly logical in refusing to pose some of criminology's more traditional questions about law and lawbreaking. Against that, however, I would contend that until cultural criminology begins to take seriously the official meanings of crime and criminal justice, it is difficult to see how it can construct "dangerous knowledge" about crime phenomena or "imagine" a cultural criminology of the state.' (2009: 575)

Carlens kritiek behelst dus ten eerste dat cultureel criminologen te weinig oog hebben voor het banale, alledaagse karakter van veel criminaliteit en ten tweede dat ze zich onvoldoende bezighouden met (de culturele betekenis van) de wijzen waarop gepoogd wordt de criminaliteit te beheersen en daardoor niet in staat zijn overtuigend een wezenlijk ander discours over misdaad en straf tegenover het dominante beleidsmatige verhaal te stellen. Dit zijn belangrijke kritiekpunten, waar wij in de Nederlandstalige wereld ons voordeel mee moeten en – gezien de sterk aan de strafrechtswetenschap gekoppelde geschiedenis van de criminologie alhier – ook *kunnen* doen. Maar of we hierom nu zouden moeten concluderen dat

wij ons met dit perspectief buiten de criminologie plaatsen is sterk de vraag. Dit idee staat bovendien haaks op een andere kritiek op de culturele criminologie, namelijk dat het niets nieuws zou zijn: er zou alleen maar een aantal oude, al lang bekende perspectieven in de criminologie nieuw leven worden ingeblazen.

In veel opzichten is er met de culturele criminologie *inderdaad* niets nieuws onder de zon. Anders uitgedrukt: de meeste daden die nu samenkomen in de culturele criminologie zijn al decennia geleden gesponnen. Vóór alles wordt in de culturele criminologie de draad van het symbolisch interactionisme weer opgepakt. Dit perspectief was, ook in Nederland, lange tijd zeer invloedrijk in de criminologie, maar het is met de wending naar een sterker op beheersing gerichte criminologie in de verdrukking gekomen. Een opleving hiervan is in vele opzichten terecht en wenselijk – misschien wel *juist* omdat er al zo'n mooie traditie van kritische, reflexieve studies over de strafrechtspleging ligt. Ten tweede zijn er, zowel wat de ontstaansredenen als de wetenschapssociologische uitgangspunten betreft, vele parallellen met de kritische criminologie aan te wijzen (Van Swaaningen, 2008). We wezen hier al op verschraling van de criminologie tot 'toegepaste opsporingskunde'; een kritiek die in zekere zin – zonder nu precies hetzelfde te impliceren – doet denken aan de verwerping van 'gouvernementele' of 'administratieve' criminologie in de jaren 1970 (Van Swaaningen, 2009). Maar klassieke kritisch criminologische thema's als morele verontwaardiging en de uitvergroting van problemen rond onveiligheid door media en politici, (politiek-economische belangen achter) criminalisering of regeldoorbreking als tekenen van verzet tegen heersende maatschappelijke verhoudingen lijken ook nu weer bijzonder actueel.

Vanaf Emile Durkheim en Thorsten Sellin is er bovendien een heel lange draad over 'cultuur' in de criminologie gesponnen. Sinds de Chicago School van Park en Burgess uit de jaren 1920 staan zowel onderzoek naar migratie en de grote stad als etnografische en interpretatieve methoden prominent op de criminologische agenda (Staring & Van Swaaningen, 2009). En wat te denken van de subculturele benadering, zoals die in de jaren 1950 werd vormgegeven door bijvoorbeeld Albert K. Cohen, Walter Miller of David Matza en die in de jaren 1970 werd geradicaliseerd door representanten van de Birmingham School als Stuart Hall of Tony Jefferson? Zijn de verschillen tussen deze en hedendaagse cultureel criminologische studies als Jack Katz' *Seductions of Crime* uit 1988, Philippe Bourgois' *In Search of Respect* uit 1992, Elijah Andersons *Code of the Street* uit 1999 of Jan-Dirk de Jongs *Kapot moeilijk* uit 2007 nu werkelijk zo groot? Akkoord, het toen dominante begrip 'klasse' heeft voor een groot deel plaatsgemaakt voor (etnische) identiteit en leefstijl, structuur staat minder centraal en cultuur centraler, maar (delinquente) groepsvorming als reactie op sociale uitsluiting *blijft* de gemeenschappelijke noemer.

En eigenlijk was er in Nederland, zonder dat het zo werd genoemd, ook al veel langer sprake van een 'culturele criminologie'. In zijn proefschrift *Position and Subject-Matter of Criminology* uit 1956 stelde Herman Bianchi al vast dat het psychologische en sociologische positivisme te eendimensionale beelden van criminaliteit opleveren en dat je met een (fenomenologisch) antropologische benadering van criminaliteit en haar beheersing meer kans op inzicht hebt in de te bestuderen problematiek. Daarnaast beschreef Bianchi in 1980 de theoretische crimino-

logie in twaalf 'basismodellen' die stuk voor stuk werden gekoppeld aan een bepaald cultuur- en tijdsgewricht. Ook heeft Bianchi altijd een *verstehende* criminologie bepleit; dezelfde term die cultureel criminologen nu gebruiken. Een vroege uitwerking van de etnografische onderzoeksmethode kwam van Frank Bovenkerk en Lodewijk Brunt. In *Binnenstebuiten en ondersteboven* (1976) bepleiten zij een antropologie van de industriële samenleving. Omdat

'de sociologie zich breed [heeft]gemaakt bij de studie van representatieve doorsneden van de gehele bevolking (...) zijn er over de buitenranden van de eigen samenleving slechts zeer weinig studies voorhanden. Vooral niet als het gaat om de wijze waarop de betrokkenen hun eigen leefsituatie definiëren. Wat weten wij van de rafelrand van de maatschappij, van dronkaards, hoeren, reizende lieden of hoteldieven? Hoe weinig is ons bekend van moeilijk toegankelijke groepen zoals de politie of vrijmetselaarsloges. En hoe zelden is de top van onze samenleving zelf sociaalwetenschappelijk onderzocht!' (1976: achterflap)

Maar hoe het ook zij: doet het er eigenlijk wel zoveel toe of de culturele criminologie nu 'echt' criminologisch is en of het 'alleen maar' oude wijn in nieuwe zakken is? Met betrekking tot het eerste punt menen wij dat criminologie voor alles een gewone sociale wetenschap is die misdaad en straf, of om het sociologischer uit te drukken, deviantie en sociale controle als object heeft. Het is in dit verband een bewust doel van cultureel criminologen om disciplinaire hokjes te overstijgen. En met betrekking tot het tweede punt zouden wij willen opmerken: het is hoog tijd dat kritische, interactionistische en etnografische perspectieven na (te) lang in de marge van de criminologie te hebben verbleven weer meer ruimte krijgen. Bovendien *is* het helemaal geen oude wijn in nieuwe zakken, simpelweg omdat er met die misschien vergelijkbare perspectieven en instrumenten een geheel andere samenleving wordt geanalyseerd. Een samenleving die, om maar een paar punten te noemen, zich voor een flink deel (ook) ontwikkelt in een digitale, 'virtuele' omgeving, die doordrenkt is van een mondiale consumptiecultuur, waarin culturele en etnische verhoudingen op scherp zijn komen te staan, waarin populisme in de media en in de politiek *bon ton* is geworden, waarin veel mensen niet meer geloven in de grote verhalen van emancipatie en vooruitgang en waarin wij een geleidelijke privatisering van het publieke domein meemaken. Juist omdat er niet langer meer sprake is van één cultureel systeem van betekenisgeving – voor zover daar ooit sprake van is geweest – en er verschillende systemen van betekenisgeving naast en door elkaar functioneren, is de culturele criminologie naar onze overtuiging een aangewezen analytisch perspectief voor deze tijd.

Het cultuurbegrip in de criminologie

Het behoeft weinig toelichting dat cultuur als wetenschappelijk concept een lange traditie kent die onlosmakelijk is verbonden met de opkomst van en theoretische ontwikkelingen binnen de sociale wetenschappen, in het bijzonder de culturele

antropologie en recenter binnen culturele studies. 'Everyone is into culture now' stelt Adam Kuper (1999: 2) in een kritische reflectie over de ontwikkeling van het cultuurconcept. Cultuur is tot een breed gedragen, modieuze term geworden waarbij soms wordt bedoeld op iets als een 'collectieve identiteit' en soms ook op cultuur als 'hoge kunst' voor de elite in de samenleving. Cultuur is niet alleen van de massa en de elite, maar ook van de politiek als de 'hoge kunst' met het wegvallen van financieringen wordt bedreigd waarbij de producenten van deze cultuur Nederland als een barbaars land portretteren. Cultuur als collectieve identiteit is ook politiek als culturen worden vergeleken en gewaardeerd en de toekomst van de wereld volgens sommigen afhangt van het overleven van hun cultuur (Kuper 1999: 1-5).

In dit eerste nummer is één artikel volledig gewijd aan 'cultuur'. Daarin stelt Brenda Oude Breuil dat het cultuurbegrip zich in de antropologie heeft ontwikkeld van een oorspronkelijk statische en essentialistische kijk op cultuur (sla het werk van antropologen als Malinowski en Boas er maar op na) naar een constructivistische visie, waarin mensen putten uit culturele waarden en tradities om hun eigen positie te bepalen. Cultuur gaat dan om dynamische processen van betekenisgeving en niet om een in tijd en ruimte vastliggend en begrensd gegeven. Anders gezegd: cultuur als zodanig verklaart niets, maar moet steeds zelf worden verklaard.

We begonnen deze inleiding met een opmerking over de culturele insteek, maar dat veronderstelt de vraag wat het culturele in de culturele criminologie precies inhoudt. Het antwoord hierop is niet eenvoudig te geven, maar het impliceert wat ons aangaat ten minste drie zaken. De overgang van een statisch cultuurbegrip naar dynamische processen van betekenisgeving betekent voor de culturele criminologie allereerst dat het wil vertrekken vanuit een interactionistisch perspectief van betekenisgeving. Interacties tussen individuen zelf zijn sociale feiten die onderwerp moeten zijn van wetenschappelijk onderzoek. De nadruk ligt dus niet op de klassieke, structurele bril om de maatschappelijke orde te bekijken. Zo komen instituties en dus ook de maatschappelijke orde tot stand uit het gemeenschappelijke handelen van mensen. Voordat je met andere woorden aan de vraag toekomt of er sprake is van een dominante cultuur en, zo ja, hoe deze doorwerkt in het dagelijkse handelen, moet worden onderzocht hoe in het doen en zeggen van al die verschillende personen die deelnemen aan de sociale werkelijkheid gelijkenis kan ontstaan. Vormen van betekenisgeving worden immers geproduceerd in en door reeksen van interacties en de kleinste variaties en transformaties in doen en zeggen kunnen daarmee de basis zijn van steeds nieuwe sociaal-culturele velden en veranderingen in de maatschappelijke orde (Schuilenburg & Van Calster, 2010).

De 'culturele insteek' in de culturele criminologie gaat in de tweede plaats samen met een 'bottom up' of *emic* perspectief om naar cultuur te kijken. Bij een dergelijk perspectief is de onderzoeker direct betrokken bij zijn onderwerp en kan daardoor beter begrijpen waarom een persoon handelt zoals hij of zij handelt. Dit in tegenstelling tot een *etic* onderzoek waarin de onderzoeker afstand bewaart tot zijn onderzoeksobject, als een buitenstaander naar het fenomeen kijkt en dit ook benadert en probeert te begrijpen vanuit een vocabulaire dat vreemd is aan de

onderzoeksgroep. In een *emic* onderzoek zijn participerende observaties een belangrijk middel. We komen hier nog uitgebreid op terug, maar een consequentie van een dergelijk perspectief waarin een fenomeen van binnenuit wordt bestudeerd – dus door de ogen van de respondenten – is dat de onderzoeker ook betrokken raakt bij zijn onderwerp. Hij of zij neemt dus niet de positie in van de neutrale, wetenschappelijke toeschouwer, maar neemt nadrukkelijk deel aan de context van zijn onderzoek, met als achterliggend idee vanuit een dergelijke positie de werkelijkheid beter te kunnen beschrijven en te begrijpen.

Tot slot hebben wij met een ‘culturele insteek’ nadrukkelijk oog voor de interacties tussen cultuur als een systeem van betekenissen enerzijds en de invloed van de bredere context anderzijds. Interacties vinden niet plaats in het luchtledige, maar krijgen mede betekenis vanuit specifieke – en soms tegenstrijdige – economische, maatschappelijke en politieke processen die historisch gestuurd zijn. De ruimte voor betekenisgeving van individuen wordt door deze constellatie van factoren mede bepaald, zoals in de tijd van Marx (positie in het productieapparaat), Weber (positie in beroepsstructuur) en Durkheim (positie in arbeidsverdeling). Door processen van betekenisgeving te plaatsen in de bredere constellatie van economische, politieke en institutionele krachten krijgt het cultuurconcept een bescheidenere – of wellicht realistischere – rol in het begrijpen en verklaren van menselijk gedrag. Tegelijkertijd roept een dergelijke visie op de betekenis van cultuur interessante vragen op naar de invloed van cultuur op economische en politieke processen en *vice versa* en stelt het niet alleen vragen naar de verschillen, maar eveneens naar de overeenkomsten tussen culturen in relatie tot dergelijke processen.

Criminaliteit als sociaal-culturele constructie

Gezien de wetenschapstradities waar de culturele criminologie uit is voortgekomen, is het onmiddellijk duidelijk dat er ook niet van een essentialistisch beeld over criminaliteit uit wordt gegaan. Ongeveer zolang als de criminologie bestaat wordt er al gedebatteerd over het realiteitsgehalte van een begrip als ‘criminaliteit’. Is het zoiets als zonden, zoals oer-criminologen als Garofalo rond 1880 meenden; een subcategorie van immorele daden die maatschappelijk schadelijk zijn, zoals Willem Bongers rond 1930 stelde; is het feit of er strafrechtelijk op wordt gereageerd relevant, zoals Edwin Sutherland zich rond 1940 afvroeg; of is het eenvoudigweg gedrag dat als zodanig wordt benoemd, zoals Howard Becker in de jaren 1960 meende? Het antwoord op deze vraag bepaalt ook het onderzoeksdomein van de criminologie en de grenzen van het vakgebied zijn in de loop der tijd dus ook vaak ergens anders gelegd (Van Swaaningen, 2010).

Het criminaliteitsbegrip in de culturele criminologie bouwt weliswaar voort op vele van deze tradities, maar toch wijzen cultureel criminologen vooral op de ‘aantrekkelijke’ kanten van criminaliteit. Terwijl het in het officiële beheersingsdiscours wordt afgewezen als immoreel en schadelijk, wordt criminaliteit in veel films, televisieseries en muziek juist vaak verheerlijkt. Daar zit een spanning tussen waar de meeste ‘gewone’ criminologen geen antwoord op hebben. Kennelijk

wordt er geappelleerd aan de verleidelijke kanten van criminaliteit die iedereen kan navoelen; aan het plezier en de adrenalinerush die het veroorzaakt om iets 'slechts' of verbodens te doen. Mike Presdee (2000) spreekt daarom van het 'carnaval van de criminaliteit'. Excessen, het moedwillig doorbreken van normen, het uitlachen van de autoriteiten en schijnbaar irrationeel gedrag worden daarin als het ware gevierd. Het plegen van criminaliteit geeft je de mogelijkheid even te ontsnappen aan de routine van alledag. In zijn bijdrage aan dit tijdschrift stelt Jeff Ferrell dat het – in de culturele criminologie centraal staande – begrip 'transgressie' veel breder is en ook andere dimensies kent dan het begrip 'criminaliteit'. Het impliceert een min of meer bewuste 'on gehoorzaamheid', waarbij het doorbreken van normen een soort 'kettters' plezier met zich mee brengt. Natuurlijk heeft lang niet alle criminaliteit deze verleidelijke 'transgressieve' component. Veel criminaliteit heeft, zoals Pat Carlen al opmerkte, ook iets ontzettend treurigs en routineus, maar het blijft een feit dat cultureel criminologen op een dimensie van criminaliteit wijzen die in de meer gangbare criminologie vaak over het hoofd wordt gezien.

Of iets nu wel of niet door strafwetten wordt verboden is voor cultureel criminologen geen bijzonder relevant criterium. In die zin staan zij in de traditie van Edwin Sutherland. Tegenwoordig speelt dit punt vooral in de organisatiecriminologie en in de groene criminologie – die niet zelden vanuit een cultureel perspectief worden bestudeerd. In hun boek *It's Legal, But It Ain't Right* gaan Nikos Passas en Neva Goodwin (2005) in op de prangende vraag hoe het toch mogelijk is dat het publieke beeld van criminaliteit zo sterk geënt blijft op straatcriminaliteit, terwijl organisatiecriminaliteit zo veel meer slachtoffers maakt. In zijn bijdrage aan dit tijdschrift wordt dit thema voor de groene criminologie uitgewerkt door Tim Boekhout van Solinge, die daarbij laat zien hoezeer vragen rond criminalisering, feitelijke vervolging en sanctionering afhankelijk zijn van geografische omstandigheden, politieke cultuur en economische belangen.

Een antwoord op de door Passas en Goodwin opgeworpen vraag is dat het beeld dat wij van criminaliteit hebben vooral wordt gevormd door de media. De media berichten vooral over die vormen van criminaliteit die in eenvoudige frames van goed en kwaad kunnen worden gevat. Organizecriminaliteit is vaak te ingewikkeld voor het grote publiek, mede omdat het er persoonlijk niet mee wordt geconfronteerd. In criminologische analyses over de sociale constructie van 'criminaliteit' door de media wordt vooral gewezen op de rol die morele verontwaardiging hierbij speelt. Dat die morele verontwaardiging in het internettijdperk een geheel andere dimensie heeft gekregen blijkt duidelijk uit Judith van Erps bijdrage aan dit tijdschrift. In het artikel "Boeven vangen" via internet' schrijft Van Erp over nieuwe media die opsporingsberichtgeving van de politie overnemen en zij stelt zich de vraag in hoeverre bestaande criminologische theorieën over criminaliteit en media geschikt zijn om te beschrijven hoe diezelfde media criminaliteit definiëren en representeren. Van Erp concludeert dat populaire websites als GeenStijl alternatieve interpretaties van criminaliteit bieden waardoor het gezagsframe van de politie aan invloed verliest.

Mediale verbeelding

Tussen media en criminaliteit bestaat een bijzondere relatie. Zo krijgt criminaliteit in de media veel meer aandacht dan problemen zoals de opwarming van de aarde of de hoge werkloosheid onder jongeren. Dagelijks wordt er op televisie en in de krant aandacht besteed aan criminaliteit. Daarbij gaat het vooral om geweldsdelicten en veel minder om milieu- en vermogenscriminaliteit. Daarnaast hebben misdaadjournalisten in de afgelopen jaren hun status en prestige zien stijgen. Zij gelden als specialist op een bepaald gebied en worden om commentaar of advies gevraagd bij een dodelijke schietpartij of gewelddadige roofoverval. Een gebruikelijke manier om de aandacht voor geweld in de media te bestuderen, is te kijken naar gedragsveranderingen onder jongeren. Is geweld in media wel zo'n onschuldige vermaak? Het idee is dat jongeren gewelddadiger worden naarmate ze meer worden blootgesteld aan geweld in films, muziek en videogames. Wetenschappers zijn echter nog steeds verdeeld als het gaat om het verband tussen het gedrag van jongeren en het geweld in dergelijke media. Vooral het aantonen van causaliteit tussen media en het gedrag van jongeren is problematisch (Van Gestel, 2010).

Hoe gerechtvaardigd de vraag naar gedragsverandering door geweld in media ook mag zijn, ze staat niet in de onmiddellijke belangstelling van de culturele criminologie. Het interessante van media schuilt in iets anders. Neem *Exit through the Gift Shop* (2010), zonder twijfel een van de meest originele films van de afgelopen jaren. De film gaat over de Franse cameraman Thierry Guetta, een gezinsman van middelbare leeftijd die zijn geld verdient door in een boetiek tweedehands designkleding te verkopen. Guetta is gefascineerd door de wereld van graffiti en legt de avonturen vast van zijn helden tijdens hun nachtelijke tochten door de stad. Zo ontmoet hij ook de beroemde Engelse graffitikunstenaar Banksy, die hem vraagt zijn gefilmde materiaal om te zetten in een documentaire over straatkunst. Wanneer dat mislukt besluit Guetta zelf een graffitiartiest te worden. Als 'Mr. Brainwash' maakt hij een reeks van derderangs Andy Warhol-achtige parodieën op kunst. Maar hij krijgt wereldfaam wanneer Banksy hem in Los Angeles aankondigt als 'the next big thing'. Op zijn eerste grote tentoonstelling is de hele kunstscene van Los Angeles aanwezig. Als 'Mr. Brainwash' verkoopt Guetta zijn werken voor miljoenen dollars aan beroemdheden als Brad Pitt.

Exit through the Gift Shop is om verschillende redenen een interessant voorbeeld voor de culturele criminologie. Er is de ambitie van Banksy om een film te maken over het wereldwijde fenomeen van graffiti, een favoriet onderwerp overigens van diverse cultureel criminologen (o.a. Ferrell, 1996; Snyder, 2009). 'Deze film moet elke scholier ter wereld zover krijgen aan de slag te gaan met een spuitbus,' zo verklaarde Banksy op het filmfestival van Berlijn. Daarnaast zet Banksy de gevestigde kunstwereld een hak met de creatie van de clowneske Guetta en neemt zo – in het verlengde van het werk van de Franse socioloog Pierre Bourdieu – de sociale constructie van 'goede smaak' op de korrel. Smaak, zo stelde Bourdieu (1996: 18), is de 'meest classificerende' van klassegebonden kenmerken. Tot slot roept de film de vraag op naar de relatie tussen fictie en werkelijkheid. Banksy

speelt met de kijker een ingenieus spel over zijn ware identiteit en hij verschuift voortdurend het perspectief van feit naar fictie en omgekeerd.

Aan de hand van deze film kun je dus wetenschappelijk onderzoek doen naar het feit dat jongeren in Rotterdam meer affiniteit hebben met de jeugd in Miami dan met hun ouders of burens, je kunt ook wijzen op het einde van de klassieke tegenstelling tussen hoge en lage kunst, maar ook kun je onderzoek verrichten naar een tussengebied waarin het niet langer duidelijk is wat nog echt is en wat imitatie. Manuel Castells noemt de vorm van realiteit die daardoor ontstaat *real virtuality* (1996: 403; 1998: 253). Aan de hand van dit begrip keert hij zich tegen het idee dat een virtuele werkelijkheid losstaat van onze fysieke werkelijkheid. Zo hebben De Jong en Schuilenburg in *Mediapolis* (2007) onderzocht hoe de virtuele wereld van videogames en de 'objectieve' werkelijkheid steeds meer op elkaar lijken. Oorlogsspelletjes geven spelers de indruk dat ze zijn aangesloten op een 'objectieve' werkelijkheid, terwijl 'echte' oorlogssituaties militairen het idee geven dat ze in een videogame zijn beland. De logica van deze slingerbeweging berust op het gegeven dat elke virtualiteit op den duur realiteit wordt en iedere realiteit weer verzinkt in een virtuele wereld.

Bovenkerk en Husken (2005) laten zien dat met de mondialisering van de Amerikaanse massacultuur ook een verspreiding plaatsvindt van culturele iconen als Coca Cola en *The Godfather*. De mondialisering van de georganiseerde criminaliteit komt zo mede tot stand door de dominantie van de populaire cultuur van de film. Onder gangsters ontstaan levensstijlen, rituelen en opvattingen over goed en kwaad die rechtstreeks zijn ontleend aan gangsterromans, maffiafilms en misdaadsoaps op televisie. Zo lijken de begrafenissen van gangsters in Melbourne, Amsterdam en Londen opvallend veel op de begrafenissen zoals je die ziet in Amerikaanse misdaadfilms en -series. Net zoals in *Exit through the Gift Shop* lopen fictie en werkelijkheid hier volkomen in elkaar over.

Hoewel voor veel wetenschappers aan film, muziek en games nog steeds een zeker theoretisch ongemak kleeft, wijzen cultureel criminologen erop dat deze media unieke bronnen van kennis en kennispraktijken zijn die niet kunnen worden gereduceerd of herleid tot gevestigde vormen van weten, die netjes en veilig geordend zijn in theorieën en methoden en technieken van onderzoek. De informatie, ideeën en opinies van deze media zijn verbonden met onze actualiteit, met de vraag naar onze culturele en politieke situatie. In dit verband spreekt Arjun Appadurai van *mediascapes*. *Mediascapes* verwijzen zowel naar kranten, televisie, internet en films die informatie produceren, verspreiden en verwerken, als naar de kracht van de beelden die zij creëren. In *Modernity at Large* (1996) laat Appadurai zien hoe verhalen en beelden van de populaire cultuur ertoe bijdragen dat mensen hun land verlaten en op zoek gaan naar andere bestemmingen. Het is deze geheel eigen dynamiek die wetenschappers onverwacht besluipen en overrompelt. Dit 'gevaarlijke weten' (Schuilenburg, 2005; Ferrell, Hayward & Young, 2008: 158 e.v.), zo zou je in antwoord op de aangehaalde kritiek van Pat Carlen (2009) kunnen zeggen, spreekt niet de ratio aan, maar het gevoel. Het geeft een *gut feeling*, zoals Amerikanen dat zo fraai zeggen. In het verlengde van een auteur als Kodwo Eshun (1998), die in het onvolprezen *More Brilliant Than the Sun* spreekt van *concept engineering*, zou je zelfs kunnen stellen dat populaire cultuur nieuwe con-

cepten, ideeën en inzichten over cultuur en criminaliteit creëert, die vaak onzichtbaar blijven voor wetenschappers die bezeten zijn van 'harde' kennis. Grote kunstenaars zijn ook grote denkers. Alleen denken schrijvers in woorden, filmmakers in beelden, musici in klanken en gamers in actie.

Methodologische perspectieven

In de rubriek *Significant others* maakt Jock Young een onderscheid tussen de empirischer en cultureel georiënteerde Amerikaanse cultureel criminologen en de wat theoretischer en materialistischer denkende Britse collega's. Hoe verhoudt zich deze constatering tot de Nederlandse situatie? De Nederlandse culturele criminologie is in ieder geval theoretisch minder hoogdravend en empirischer dan de Britse. De verschillende bijdragen aan dit nulnummer laten zien dat culturele criminologie in methodologisch opzicht niet onder één specifiek perspectief te vatten valt. Achter de artikelen gaat een grote diversiteit aan methoden schuil: van (multi-site) participerende observatie tot meer en minder formele interviews, en van exploratieve analyses van opsporingssites op het internet tot creatieve (theoretische) herinterpretaties van door derden verzamelde grootschalige datasets.

Deze uiteenlopende methoden kunnen niet verhullen dat de culturele criminologie zich in belangrijke mate heeft laten inspireren door de culturele antropologie en grote waarde hecht aan empirisch onderzoek naar en onder de direct betrokkenen. Dit betekent dat kwalitatieve etnografische onderzoeksmethoden, waaronder in het bijzonder participerende observatie – *being there* – voor veel cultureel criminologen centraal staan. In Nederland is sprake van een sterke etnografische traditie, die zich mede onder invloed van het relatief grote aantal cultureel antropologen in de verschillende criminologische secties nadrukkelijk in de criminologie heeft geworteld. Dit brengt niet alleen met zich mee dat thema's zoals migratie, etniciteit en multiculturaliteit in de Nederlandse culturele criminologie centraler staan dan in de Angelsaksische wereld, maar ook dat kwalitatieve onderzoeksmethoden een belangrijke plaats innemen.

Er zijn ook andere redenen aan te geven die het grote belang van etnografische onderzoeksmethoden binnen de culturele criminologie kunnen duiden. Deze redenen hangen sterk samen met het type vragen en de perspectieven die centraal staan in de culturele criminologie. Zoals in het voorafgaande is beschreven, hanteren cultureel criminologen een kritisch en interactionistisch perspectief. Hieraan kan worden toegevoegd dat veel vragen waarin cultureel criminologen zijn geïnteresseerd, zich laten vangen onder de noemer 'exploratief', waarbij zij zich tevens van het al eerder aangehaalde *emic* perspectief bedienen – de betekenisgeving van de leden van onderzoeksgroep zelf staat hierin centraal.

Exploratief onderzoek op het terrein van de criminologie brengt vaak onderzoek naar verborgen werelden met zich mee, of het nu de malafide vastgoedsector met dubieuze notarissen, makelaars, speculanten en hypotheekverstrekkers betreft, de subcultuur van graffitikunstenaars of het domein van de seksindustrie, waarbij legale prostitutie en mensenhandel soms moeiteloos met elkaar verweven zijn.

Deze 'sferen', netwerken en subculturen, die ingebed zijn in de samenleving en tegelijkertijd vaak van alles naar de 'buitenwereld' te verbergen hebben, zijn dikwijls lastig (soms zelfs onmogelijk) te onderzoeken aan de hand van statistische methoden of te begrijpen aan de hand van de geregistreerde werkelijkheid zoals deze onder meer te reconstrueren valt uit justitiële opsporingsonderzoeken.

Met kwalitatieve onderzoeksmethoden zoals participerende observaties kan de werkelijkheid waarin criminaliteit wordt gedefinieerd het best in kaart worden gebracht vanuit directe observatie en in directe interactie met de betrokkenen; of het nu gaat om de zogenaamde 'daders', de 'slachtoffers', de overheid of andere actoren. Het gaat er om zo dicht mogelijk bij het object van studie te komen en het deviante gedrag ook in een bredere context en constellatie van handelende actoren, normen, verwachtingen en voorgeschreven regels te kunnen interpreteren (zie ook Nelen, 2008). Een dergelijke methode van onderzoek die vol in de te bestuderen werkelijkheid staat, kan niet anders dan erkennen dat deviant gedrag ook gepaard kan gaan met allerlei emoties als angst, verrukking, verdriet, woede en vreugde en niet louter een rationeel afwegingsproces betreft. Deze etnografische aanpak geniet ook in bredere criminologische kring waardering gezien de omstandigheid dat verreweg het merendeel van de prijzen voor beste proefschriften en masterscripties van de Nederlandse Vereniging voor Kriminologie (NVK) zijn uitgegaan naar criminologen die deel uitmaken van de culturele criminologie. Ook de bijdrage van Tim Boekhout van Solinge aan dit nummer past in de hedendaagse (multi-site) etnografische traditie. Hij beschrijft de verschillende illegale en schadelijke aspecten van tropische ontbossing en reist hiervoor de halve wereld af om op locatie te kunnen spreken met internationale handelaren, lokale boeren en andere betrokkenen om inzicht te krijgen in de complexiteit van belangen, machtsverhoudingen en conflicten.

Cultureel criminologen laten zich echter niet louter voorstaan op kwalitatief, etnografisch onderzoek en zien het ook als een uitdaging om net als academici uit aanpalende wetenschappelijke disciplines andere potentiële bronnen op creatieve wijze in te zetten om deviant gedrag en reacties hierop te kunnen beschrijven, begrijpen en verklaren. Dit kan uiteraard ook betekenen dat kwantitatieve methoden van onderzoek worden ingezet of dat beschikbare datasets worden hergebruikt om deze vraagstukken te beantwoorden. De bijdrage van Anton Blok aan dit nummer vormt een fraaie illustratie van het op creatieve wijze herinterpreteren van door anderen samengestelde grootschalige datasets. Blok wijst hierbij op het belang van de systematische vergelijking van gedetailleerde precieze casuïstiek op basis van theoretische noties. In de woorden van Blok: 'Verwarring verdwijnt niet door meer empirisch materiaal te verzamelen, maar door beschikbare gegevens anders te ordenen'.

Historici en historisch antropologen laten zien hoe op een verantwoorde manier gebruik kan worden gemaakt van bestaand bronnenmateriaal dat in het verleden om heel andere redenen (lees: ten behoeve van opsporing en vervolging) is geproduceerd en bewaard gebleven. Zo reconstrueert historicus Carlo Ginzburg in *De kaas en de wormen* (1982) op imposante wijze het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar op basis van de schriftelijk vastgelegde verhoren door de inquisitie. Op vergelijkbare wijze schetste de antropoloog Anton Blok (1991) aan de

hand van de rechtbankverslagen van verhoren van leden van struikroversbendes – de zogenaamde Bokkenrijders – de omstandigheden waaronder specifieke beroepsgroepen zich in deze bendes hadden verzameld. De stap van het gebruik van dergelijke historische bronnen naar hedendaagse opsporingsonderzoeken is snel gemaakt. Deze methode is in de hedendaagse Nederlandse context ook goed mogelijk, maar zij wordt binnen de culturele criminologie nog te weinig benut.

Of het nu gaat om etnografisch veldwerk met de risico's van een 'selectief oog' en een te beperkte lokale blik die geen ruimte toelaat voor veranderingen van buitenaf, of om de inzet van schriftelijk materiaal dat niet voor wetenschappelijke doeleinden is verzameld, in alle gevallen is een kritische blik en reflectie op de totstandkoming en het gebruik van de data van belang. Een belangrijke implicatie hierbij is dat wij oog hebben voor de omstandigheden waaronder het materiaal is verzameld. Het problematiseren van de data, en het inzichtelijk maken van het sociaal geconstrueerde karakter ervan, leidt er mede toe dat deze data niet *on face value* gebruikt worden, maar slechts met inachtneming van deze beperkingen kunnen worden geïnterpreteerd. Cultureel criminologen hebben in de context van hun onderzoeksvragen, mensbeeld en perspectieven vaak weliswaar een voorkeur voor kwalitatieve, kleinschalige methoden van dataverzameling, maar het bovenstaande onderstreept de gedachte dat de gehanteerde methoden slechts een middel zijn en niet het doel op zich.

Ambitie

De noties 'cultuur' en 'criminaliteit' kunnen in onze tijd op veel belangstelling rekenen. Er wordt geschreven over het einde van de multiculturele samenleving. Politici houden pleidooien voor een terugkeer naar de normen en waarden van 'de' Nederlandse cultuur. Ook prefereren veel politici een nogal overdreven beeld van 'de onveiligheid' boven de droge feiten. Het bekritisieren van de rechterlijke macht lijkt wel een wijdverbreid ritueel te zijn geworden. En hoewel hiervoor nauwelijks empirisch bewijs is te vinden, menen veel mensen dat zwaarder straffen leidt tot een veiliger samenleving.

Tegelijkertijd gaan de begrippen 'cultuur' en 'criminaliteit' gepaard met de nodige paradoxen. Zo spreken sommige politici uit naam van het Nederlandse volk, maar formuleren ze ook allerlei uitzonderingen, groepen die daar geen deel van uitmaken; of het nu gaat om bepaalde bevolkingsgroepen of 'exotische' dieren als Schotse hooglanders.² En hoewel de criminaliteitscijfers dalen, blijven de gevoelens van onveiligheid onder burgers onverminderd hoog. Wie weet kunnen we het heden alleen ervaren in dit veld van niet op te heffen spanningen en paradoxen.

Om dat daadwerkelijk te kunnen weten wil het *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* de komende jaren op zijn minst de vraag opwerpen naar de betekenis van cultuur en criminaliteit en de relaties die tussen beide begrippen kunnen worden gelegd. Een dergelijke uitdaging kan alleen gerealiseerd worden als sociaal weten-

2 Zo beweerde Olof Wullink, lid van de Provinciale Staten in Gelderland voor de PVV, begin dit jaar dat geïmporteerde, exotische dieren niet thuishoren in Nederland. Schotse hooglanders en Poolse konikpaarden dienden zo snel mogelijk naar hun thuisland terug te worden gestuurd.

schappers als criminologen, sociologen, antropologen, maar ook historici, architecten, geografen en wie niet al de handschoen willen oppakken en een bijdrage leveren aan kritisch onderzoek naar de interacties tussen deviant gedrag en cultuur in de context van specifieke economische, sociale en politieke verhoudingen. Het *Tijdschrift over Cultuur & Criminaliteit* wil hiervoor graag als podium fungeren.

Literatuur

- Appadurai, A. (1996), *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Blok, A. (1991), *De Bokkenrijders: roversbenden en geheime genootschappen in de Landen van Overmaas (1730-1774)*. Amsterdam: Prometheus.
- Bourdieu, P. (1996), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bovenkerk, F. & L. Brunt (1976), *Binnenstebuiten en ondersteboven: de antropologie van de industriële samenleving*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
- Bovenkerk, F. & M. Husken (2005), De culturele erfenis van Don Corleone. *Justitiële verkenningen*, 4, 11-24.
- Carlen, P. (2009), Review of 'Cultural Criminology: An Invitation' & 'Criminal Identities and Consumer Culture: Crime, Exclusion and the New Culture of Narcissism'. *The British Journal of Criminology*, 49 (4), 574-577.
- Castells, M. (1996), *The Information Age: Economy, Society and Culture. The Rise of the Network Society, Volume I*. Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Castells, M. (1998), *The Information Age: Economy, Society and Culture. End of Millennium, Volume III*. Oxford, Blackwell Publishers Ltd.
- Engbersen, G. (2008), Criminologie in meervoud: over theoretische vernieuwing in de Nederlandse criminologie. *Tijdschrift voor Criminologie*, 50(3), 264-272.
- Eshun, K. (1998), *More Brilliant Than the Sun: Adventures in Sonic Fiction*. London: Quartet Books.
- Ferrell, J. (1996), *Crimes of Style: Urban Graffiti and the Politics of Criminality*. Boston: Northeastern University Press.
- Ferrell, J., K. Hayward & J. Young (2008), *Cultural Criminology: An Invitation*. Newbury Park: Sage.
- Gestel, B. van (2010), Media en criminaliteitsbestrijders. In: E.R. Muller, J.P. van der Leun, M. Moerings & P. Van Calster (red.), *Criminaliteit*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 353-373.
- Ginzburg, C. (1982), *De kaas en de wormen: het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse moleenaar*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Jong, A. de & M. Schuilenburg (2007), *Mediapolis: populaire cultuur en de stad*. Rotterdam: 010 Uitgevers.
- Kuper, A. (1999), *Culture: The Anthropologists' Account*. Cambridge, London: Harvard University Press.
- Nelen, H. (2008), *Evidence maze: het doolhof van het evaluatieonderzoek* (oratie). Maastricht: Maastricht University.
- O'Brien, M. (2005), What is cultural about cultural criminology? *The British Journal of Criminology*, 45(5), 599-612.
- Passas, N. & N. Goodwin (eds.) (2005), *It's Legal But It Ain't Right: Harmful Social Consequences of Legal Industries*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

- Presdee, M. (2000), *Cultural Criminology and the Carnival of Crime*. London & New York: Routledge.
- Schuilenburg, M. (2005), Voorwoord. *Justitiële verkenningen*, 31 (4), 5-10.
- Schuilenburg, M. & P. Van Calster (2010), The assassination of Gabriel Tarde by the coward Emile Durkheim. *Panopticon*, 31(5), 82-89.
- Siegel, D., F. van Gemert & F. Bovenkerk (red.) (2008), *Culturele criminologie*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Snyder, G.J. (2009), *Graffiti Lives: Beyond the Tag in New York's Urban Underground*. New York/London: New York University Press.
- Staring, R. & R. van Swaaningen (2009), Naar een kwalitatieve criminologie: de relatie tussen theorie, onderzoeksvragen en methode. In: T. Decorte & D. Zaitch (red.), *Kwalitatieve methoden en technieken in de criminologie*. Leuven: Acco, 33-72.
- Swaaningen, R. van (2008), Culturele criminologie en het kritische perspectief. In: D. Siegel, F. van Gemert & F. Bovenkerk (red.), *Culturele criminologie*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 21-36.
- Swaaningen, R. van (2009), De criminoloog, het publieke debat en het beleid. In: W. Bruggeman, E. DeWree, J. Goethals, P. Ponsaers, P. Van Calster, T. Vander Beken & G. Vermeulen (red.), *Van pionier naar onmisbaar: over 30 jaar Panopticon*. Antwerpen: Maklu, 592-603.
- Swaaningen, R. van (2010), Het begrip 'criminaliteit': een grondslagendiscussie in de criminologie. In: E.R. Muller, J.P. van der Leun, M. Moerings & P. Van Calster (red.), *Criminaliteit*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 19-46.